

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/089-102>

УДК (UDC) 930 (4) : [322 : 271/279-175.6] “15/16”

THE PROBLEMATICS OF RELIGIOUS TRANSFORMATIONS IN THE EARLY MODERN PERIOD

Andrii Omelchenko*

Abstract

The aim of the study is to identify and analytically interpret the key problems involved in understanding religious transformations of the early modern period, as well as to determine the explanatory potential and limitations of the principal historiographical models applied to their analysis.

The **methodological** strategy is based on the principles of comparative analysis, contextualisation, and historicisation. Comparative analysis is employed to juxtapose different interpretative models in a regional perspective, demonstrating the asynchronous and polycentric nature of religious change. Contextualisation is used to interpret religious phenomena within specific social and political settings, thereby avoiding excessive generalisation. Historicisation provides a critical examination of the very terms and categories employed, revealing their dependence on scholarly traditions and academic paradigms.

The scientific novelty of the research lies in the systematisation and comparative assessment of the leading interpretative approaches to early modern religious transformations, which are typically examined in isolation. The study demonstrates that different models operate with distinct definitions of “religiosity,” thus producing incompatible trajectories for explaining religious change. It also highlights the polycentric and asynchronous character of early modern religious processes and proposes an integrative perspective capable of accounting for their multilayered structure.

Based on the analysis, the study **concludes** that religious transformations of the early modern era constitute a multidimensional and uneven process that cannot be fully explained within the confines of a single interpretative model. A comparison of intellectual, institutional, social, and cultural approaches shows that each employs different criteria for defining religiosity and therefore constructs incompatible chronological and analytical frameworks. Taking methodological diversity into account makes it possible to describe more accurately the complexity of religious change in the sixteenth and seventeenth centuries and to reject uniform explanatory schemes in favour of a multilevel analytical perspective.

Keywords: religious transformations, early modern period, religiosity, interpretative approaches, confessionalisation.

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History and International Relations, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine. E-mail: aomooo77@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0836-0655>

ПРОБЛЕМАТИКА РЕЛІГІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Андрій Омельченко*

Анотація

Метою дослідження є виявлення та аналітичне осмислення ключових проблем інтерпретації релігійних трансформацій ранньомодерної доби, а також з'ясування пояснювальних можливостей і обмежень основних історіографічних моделей, що застосовуються для їхнього вивчення.

Методологічна стратегія ґрунтується на принципах порівняльного аналізу, контекстуалізації та історизації. Порівняльний аналіз використано для зіставлення різних інтерпретаційних моделей у регіональній перспективі, що дає змогу показати асинхронність і поліцентричність релігійних змін. Контекстуалізація застосовується для розуміння релігійних явищ у межах конкретних соціальних і політичних умов, що уникає надмірних узагальнень. Історизація забезпечує критичне ставлення до самих термінів і категорій, демонструючи їхню залежність від дослідницьких традицій та академічних парадигм.

Наукова новизна дослідження полягає у систематизації та порівняльному аналізі провідних інтерпретаційних підходів до релігійних трансформацій ранньомодерної доби, які зазвичай розглядаються ізольовано. У роботі показано, що різні моделі оперують відмінними визначеннями «релігійності» і тому формують несумісні траєкторії пояснення релігійних змін. Дослідження демонструє поліцентричний та асинхронний характер ранньомодерних релігійних процесів і пропонує інтегративне бачення, здатне врахувати їхню багаторівневу структуру.

На основі аналізу проблеми зроблено **висновок**, що релігійні трансформації ранньомодерної доби виявляються багатовимірним і нерівномірним процесом, який неможливо пояснити в межах однієї інтерпретаційної моделі. Порівняння інтелектуальних, інституційних, соціальних і культурних підходів показує, що вони оперують різними визначеннями релігійності й тому пропонують несумісні хронологічні та аналітичні рамки. Урахування цієї методологічної різноманітності дає змогу точніше описати складність релігійних змін у 16–17 ст. і відмовитися від уніфікованих схем на користь багаторівневого аналізу.

Ключові слова: релігійні трансформації, ранньомодерна доба, релігійність, інтерпретаційні підходи, конфесіоналізація

Цитування: Омельченко, А. (2025). Проблематика релігійних трансформацій ранньомодерної доби. *Консенсус*, 4, 89–102. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/089-102>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/203>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, Запоріжжя, Україна. E-mail: aomoo07@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0836-0655>

Постановка проблеми. В період з 15 по 18 ст. Європа зазнала відчутних змін у релігійній сфері, що зумовили формування західного модерного суспільства. У загальному розумінні вони полягали у формуванні в рамках новоутворених європейських національних держав плюралістичного, конфесійно поділеного релігійного простору з новими формами доктринальної чіткості, церковної організації та контролю над поведінкою віруючих; перетворенні релігії на одну з *можливих* ідентичностей, на відміну від декларованої конфесійної єдності традиційного суспільства.

Не можна сказати, що середньовічне суспільство не знало прикладів релігійного співіснування. Християни, юдеї та мусульмани у Сицилії чи на Піренеях; православні і католики у Південно-Східній Європі; різні течії всередині християнства (катари, вальденси, гусити тощо)¹ дають нам зразки локальних та регіональних форм співіснування різних релігійних груп у європейських суспільствах. Втім характер цього співіснування принципово відрізнявся від ранньомодерного конфесійного плюралізму.

Конфесії всередині середньовічного суспільства не були рівноправними, лише одна церква мала інституційне визнання, інші ж, навіть перебуваючи у нормативних межах тодішнього правового поля, функціонували як виняток із загальної норми, не мали повного юридичного статусу та існували в режимі терпимості, що залежав від політичної кон'юнктури, локальних умов і волі правителя. Саме боротьба за конфесійну рівність становила одну з головних характерних рис релігійних трансформацій ранньомодерної епохи.

Все це формувало конфесійну передвизначеність індивіда у середньовічному суспільстві, радикально звужуючи простір вибору в релігійній сфері. Релігія людини визначалася її народженням, юрисдикцією та політичною владою, а спроба змінити віру могла призвести як мінімум до суспільного осуду, що мав ознаки остракізму, а у радикальних формах – до юридичного покарання, іноді навіть у вигляді смертельного вироку².

Водночас моноконфесійність європейського суспільства тримала релігійні проблеми поза системною державною політикою. Тогочасним монархам нечасто доводилося виступати у внутрішніх справах в якості «захисників віри» чи регуляторів конфесійних питань не тільки через відсутність відповідних інституційних інструментів, а й через спільну релігійну ідентичність, яка дозволяла загалом ототожнювати європейця з християнином. Винятком були хіба що

¹ Див.: Nirenberg D. *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1996. 296 p.; Catlos Brian A. *Infidel Kings and Unholy Warriors: Faith, Power, and Violence in the Age of Crusade and Jihad*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2014. 448 p.; O'Callaghan J. Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages. *American Historical Review*. 1980. № 85 (4). P. 872–872. DOI: <https://doi.org/10.2307/1868898>

² Decker S.I. Review of the book *Conversion, Circumcision, and Ritual Murder in Medieval Europe*, by Paola Tartakoff. *Digital Philology: A Journal of Medieval Cultures*. 2020. № 9 (2). 231–234. DOI: <https://dx.doi.org/10.1353/dph.2020.0013>

придушення еретичних рухів (як от, наприклад, Альбігойські війни у першій половині 13 ст.), але й тоді світські правителі радше виступали як виконавчий інструмент церковних рішень, а не як автономний регулятор релігії³.

Тож конфесійне співіснування у традиційному суспільстві, хоча подекуди і мало місце, але не було нормативним принципом, а скоріше носило винятковий характер, проявляючись через компроміси та локальні режими толерування.

Все вищезазначене додає актуальності дослідженням релігійних трансформацій в Європі ранньомодерної доби. Адже вони охоплюють перехід від універсальної, відносно єдиної церковної системи до плюралістичного, конфесійно поділеного релігійного простору з новими формами доктринальної чіткості, церковної організації та контролю над поведінкою віруючих. Зміни, що відбулися у цей період, включали реформування церковної структури, появу конкурентних конфесій, посилення ролі держави в регулюванні питань віри, стандартизацію обрядів, розвиток катехизації, формування масових практик особистої побожності та зростання значення індивідуального релігійного вибору. На цьому тлі поступово формувалися елементи секуляризації, таких як автономізація світської влади, розширення сфер, які виходять за межі церковної юрисдикції, і зміна культурних уявлень про релігійність як приватну сферу. Сукупність цих процесів відрізняє традиційне суспільство, де релігія була інтегрованою та загальноприйнятою основою соціального порядку, від модерного, у якому релігія стає однією з можливих ідентичностей, а не єдиним обов'язковим фундаментом суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окресленням окремих аспектів проблематики цього явища в останні роки займалися небагато дослідників. Проблема пояснення релігійних змін була розглянута А. Волшем у програмній статті «Міграції сакрального: пояснення релігійних змін у середньовічній та ранньомодерній Європі», де вона показує ключові обмеження сучасних теоретичних підходів до ранньомодерної історії⁴. Серед теоретично-концептуальних підходів до проблеми релігійних трансформацій ранньомодерної доби можна виділити роботи присвячені інтерпретації та моделюванню релігійних змін. Зокрема С. Штекель розглядає цей період крізь призму теорії релігійного поля П. Бурд'є⁵, піднімаючи проблеми визначення меж поля, опису конкуренції між акторами та поєднання соціологічних схем з конкретним історичним матеріалом⁶.

³ Moore R.I. *The Formation of a Persecuting Society: Authority and Deviance in Western Europe, 950–1250*. Oxford: Blackwell, 2007. 228 p. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470773987>

⁴ Walsham A. *Migrations of the Holy: Explaining Religious Change in Medieval and Early Modern Europe*. *Journal of Medieval and Early Modern Studies*. 2014. Vol. 44, No. 2. P. 241–266. DOI: <https://doi.org/10.1215/10829636-2647301>

⁵ Bourdieu P. *Genesis and Structure of the Religious Field*. *Comparative Social Research*. 1991. Vol. 13. P. 1–44. URL: <https://www.scribd.com/doc/57206124/Bourdieu-Genesis-Structure-Religious-Field>

⁶ Steckel S. *Historicizing the Religious Field: Adapting Theories of the Religious Field for the Study of Medieval and Early Modern Europe*. *Church History and Religious Culture*. 2019. Vol. 99, No. 3–4. P. 331–370.

У своїй спільній роботі з С. Корбелліні вона також замислюється над проблемою поєднання інституційних, соціальних та культурних рівнів аналізу релігійного поля та визначення межі між «середньовічним» та «ранньомодерним»⁷. Подолати усталений історіографічний розлом між «пізньосередньовічним» й «ранньомодерним» пропонує і один з редакторів наукової збірки «Релігійні трансформації в нових спільнотах інтерпретації в Європі (1350-1570): подолання історіографічних розломів» Йен Джонсон⁸.

Виклад основного матеріалу. Пошук універсальної моделі є однією з ознак, притаманних класичній науці. Саме вона, на думку широкого наукового загалу, здатна стати «святим граалем» науки, допомігши проникнути у потаємні закутки природи, висвітливши їх ліхтарем наукового знання. Історична наука теж не уникла подібних тенденцій, і дослідження того чи іншого явища часто впирається у проблему пошуку універсальної моделі. Однак чим складніше явище, тим більш проблематичним видається побудова подібної конструкції. Намагання створити всеохоплюючий метанаратив, який відразу пояснив би всі аспекти досліджуваного явища, часто ставало каменем спотикання для науковців, які у гонитві за холистичністю змушені були вдаватися до редукування окремих його аспектів. Це, у свою чергу, перетворювало об'єкт дослідження на одновимірну проекцію на кшталт платонівських тіней на стіні печери.

Різні історіографічні інтерпретації ранньомодерних релігійних трансформацій викликані глибинними методологічними суперечностями між дослідницькими підходами. Вони ґрунтуються на принципово відмінних підходах парадигмального характеру до визначення таких ключових питань як головні рушійні сили змін, релевантні чинники, тип джерел, рівень аналізу та розуміння явища.

Відсутність єдиного пояснювального метанаративу є однією з основних проблем релігійних трансформацій ранньомодерної доби. Релігійні зміни 16-17 ст. відбувалися асинхронно у різних площинах. Характерне для науки прагнення звести все до однієї універсальної моделі призвело до появи різноманітних теоретичних конструкцій, які брали за основу різні точки відліку.

Якщо прикладати ранньомодерні релігійні трансформації до стандартних інтерпретаційних підходів, то серед основних можна виділити інтелектуальний підхід, який пояснює реформи змінами в богослов'ї, ідеях та концептах авторитету Писання. Вагомий внесок у дослідження ранньомодерних релігійних трансформацій в рамках цього підходу зробили Ю. Кемерон⁹, Х. Оберман¹⁰ та

⁷ Corbellini S., Steckel S. The Religious Field during the Long Fifteenth Century: Framing Religious Change Beyond Traditional Paradigms. *Church History and Religious Culture*. 2019. Vol. 99, No. 3-4. P. 303-329.

⁸ Johnson I.R. Introduction. Investigating and Reconsidering Medieval and Early Modern Divides and Connections. *Religious Transformations in New Communities of Interpretation in Europe (1350-1570): Bridging the Historiographical Divides*. Turnhout: Brepols, 2022. P. 11-20.

⁹ Cameron E. *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 1991. 480 p.

¹⁰ Oberman H. *The Harvest of Medieval Theology: Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism*. Grand Rapids: Baker Academic, 1983. 560 p.

Б. Грегорі¹¹. Соціально-економічна інтерпретація, що пояснює релігійні зміни економічними чинниками та впливом структур праці та власності, спирається, передусім, на праці М. Вебера¹² та Р. Тоні¹³. Серед авторів, що досліджували трансформації релігійного простору ранньомодерної доби крізь призму інституційно-політичного підходу (тобто бачили у реформах перш за все інструмент державотворення, соціальної дисципліни та політичної інтеграції) можемо назвати Х. Шиллінга¹⁴ та В. Рейнхарда¹⁵. С. Карант-Нанн¹⁶ та С. Діксон¹⁷ аналізували ранньомодерні релігійні трансформації, спираючись на культурно-антропологічний (культурологічний) підхід, вивчаючи ментальність, ритуали, тілесність, емоції. Нарешті, мікроісторичний підхід, що досліджує релігійність на локальному рівні, спирається, передусім, на праці Р. Скрібнера¹⁸ та М. Форстера¹⁹.

Відмінні трактовки причинності релігійних трансформацій, видів джерел, рівня аналізу та самого поняття релігійності в рамках різних інтерпретаційних підходів унеможливило створення єдиної пояснювальної моделі.

Так, «реформаційна» модель, що належить до інтелектуально-богословської історіографічної інтерпретації, пояснює релігійні зміни ранньомодерної доби через спробу повернення до «апостольської» версії християнства або до індивідуалістичних традицій античності²⁰. Натомість протилежна модель наголошувала на Контрреформації як на основному чиннику релігійних трансформацій, а не як реакції на появу протестантських рухів. Термін «Католицька Реформація» пропонує шукати джерело імпульсу ранньомодерних релігійних змін всередині католицької церкви²¹ та очевидно розглядає реформаційний рух як звичайний фактор радикалізації природного процесу еволюції церкви. Також як основний критерій єдиної моделі пропонувалися

¹¹ Gregory B.S. *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society*. Cambridge: Harvard University Press, 2012. 574 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt2jbyrn>

¹² Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ: Наш формат, 2018. 216 с.

¹³ Tawney R.H. *Religion and the Rise of Capitalism*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1998. 320 p.

¹⁴ Schilling H. *Religion, political culture and the emergence of early modern society: Essays in German and Dutch history*. Leiden; New York: E.J. Brill, 1992. 412 p. URL: <https://brill.com/display/title/5941>

¹⁵ Reinhard W. *Die Unterwerfung der Untertanen: Studien zur Staatsbildung in Deutschland*. Konstanz: Universitätsverlag, 1999.

¹⁶ Karant-Nunn S. *The Reformation of Ritual: An Interpretation of Early Modern Germany*. London: Routledge, 1997. 256 p.

¹⁷ Dixon C.S. *The Reformation in Germany*. Oxford: Blackwell, 2002. 352 p.

¹⁸ Scribner R.W. *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London: Hambledon Press, 1987. 352 p.; Scribner R.W. *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 300 p.

¹⁹ Forster M.R. *The Counter-Reformation in the Villages: Religion and Reform in the Bishopric of Speyer, 1560–1720*. Ithaca: Cornell University Press, 1992. 288 p.

²⁰ MacCulloch D. *Reformation: Europe's house divided, 1490–1700*. London: Allen Lane, 2003. URL: <https://books.google.com/books?id=KZ5D2WOqidoC>

²¹ O'Malley J.W. *Trent and all that: Renaming Catholicism in the early modern era*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv2d7x4gn>

конфесіоналізація (із державою в ролі головного регулятора релігійних питань)²², секуляризацію (як довготерміновий процес витіснення релігії)²³ або веберівські соціально-економічні трансформації²⁴. Проте очевидним і водночас парадоксальним недоліком спроб запровадження універсальної моделі є те, що її універсальність є сумнівною. Таку модель неможливо застосувати поза європейським регіоном або поза межами західнохристиянської конфесіональності.

Навіть всередині західного християнства така модель дуже важко застосовується до регіонів, які не зазнали суттєвого впливу Реформації і, відповідно, не мали паралельних легітимних конфесій (в першу чергу тут спадають на думку Італія та Іспанія), або навпаки, вже мали наявний конфесійний плюралізм (як от Річ Посполита); та й Англія з її специфічною державною церквою теж в неї не дуже вкладається.

До того ж, жодна модель, що претендує на універсальність, не здатна створити холістичну картину релігійних трансформацій, яка б відображала складні та багатовимірні процеси змін одночасно у кількох вимірах – догматичному, інституційному, культурному, соціальному, політичному тощо. Ці процеси часто мали паралельний характер, але не були ланками одного причинно-наслідкового ланцюга.

Окремо слід виділити проблему конфесіоналізаційної моделі ранньомодерних релігійних змін у Європі. Ця модель є інституційною і передбачає структурне оформлення конфесій за допомогою партнерства з державою шляхом дисциплінування населення²⁵, уніфікації релігійної практики та формування підданого/громадянина через релігію. Вона досить ефективно описує моноконфесійні держави (наприклад, німецькі князівства після Аугсбурзького миру чи католицькі країни після Тридентського собору), але не працює відносно багатоконфесійних держав²⁶. Зосереджуючись на інституційних інструментах релігійних змін, ця модель ігнорує культуру та індивідуальні релігійні практики, які врешті формують «релігійність знизу» на противагу нав'язуваній владою схемі «державна–ієрархія–віруючий громадянин». Незважаючи на прагнення держави створити ідеального громадянина-віруючого, релігійність визначалася локальними традиціями, звичаями та культурними практиками²⁷. Тому ця модель, незважаючи

²² Schilling H. Religion, political culture and the emergence of early modern society: Essays in German and Dutch history. Leiden; New York: E.J. Brill, 1992. 412 p. URL: <https://brill.com/display/title/5941>

²³ Taylor C. A secular age. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2007. URL: <https://books.google.com/books?id=hWRXYy3HRFoC>

²⁴ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Наш формат, 2018. 216 с.

²⁵ Reinhard W. Die Unterwerfung der Untertanen: Studien zur Staatsbildung in Deutschland. Konstanz: Universitätsverlag, 1999.

²⁶ Lotz-Heumann U. The concept of “confessionalization”: A historiographical paradigm in dispute. *Archiv für Reformationsgeschichte*. 2000. Vol. 91. P. 271-294.

²⁷ Walsham A. Migrations of the holy: Explaining religious change in medieval and early modern Europe. *Journal of Medieval and Early Modern Studies*. 2014. Vol. 44, No. 2. P. 241-266.

на універсалістські претензії, може використовуватися лише як обмежений інструмент для аналізу змін у релігійній сфері у зазначений період.

Іншою важливою проблемою релігійних трансформацій у ранньомодерній Європі є яскраво виражена регіональна асиметрія. Вищезазначені регіональні особливості релігійного розвитку створювали кілька паралельних моделей трансформації, кожна з яких мала свою логіку розвитку. Якщо в німецьких землях релігійні зміни відбувалися через суспільний запит, що призвело до появи конфесійної поляризації між католицькими та протестантськими громадами²⁸, то у Франції ці процеси були пов'язані з династичною боротьбою за владу у другій половині 16 ст.²⁹ Французькі монархи вдало використовували питання релігійної дихотомії для вирішення своїх внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем, але в цілому за наслідками запеклої боротьби їм вдалося укріпити централізовану монархію та зберегти релігійний компроміс аж до часу, коли едикт Фонтенбло 1685 р. відновив конфесійну єдність країни. Північноєвропейські монархії (мова йде, передусім, про Англію, Данію та Швецію³⁰) запровадили модель контрольованих релігійних змін, завдяки якій їм вдалося досягти значного прогресу на шляху політичної та економічної централізації влади.

Окремо слід згадати про особливості релігійних процесів у Речі Посполитій, яка була утворена на стику зіткнення польського католицизму, руського православ'я та литовського язичництва і отримала доволі ліберальний соціально-політичний спадок Великого Князівства Литовського. В країні діяли чітко окреслені й інституційно самостійні православна, уніатська, латинська, кальвіністська, лютеранська та юдейська (хоча й з окремим правовим статусом) громади³¹. Цей кейс не вписується в західноєвропейські моделі релігійних трансформацій через відсутність зв'язки «централізована держава – єдина церква», необхідної для моделі конфесіоналізації; конфесійна конкурентність не призводила до витіснення релігії як такої, що не відповідає секулярній моделі; відповідно, релігійна ситуація в країні не вкладається в рамки реформаційної чи контрреформаційної моделей.

Хоча релігійний плюралізм Речі Посполитої був не плюралізмом рівності, а плюралізмом конфесійної множинності, це виключає країну з будь-якої уніфікованої європейської моделі, ставлячи істориків вперед необхідністю пошуку більш складних та багатовимірних підходів.

Одним з найбільших досі нерозв'язаних історіографічних вузлів є проблема причинності та рушійних сил ранньомодерних релігійних трансформацій. Частина

²⁸ Schilling H. Religion, political culture and the emergence of early modern society. Leiden: Brill, 1992.

²⁹ Holt M.P. The French Wars of Religion, 1562–1629. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

³⁰ Grell O.P. The Scandinavian Reformation. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

³¹ Opałiński E. The local diets and religious tolerance in the Polish Commonwealth (1587–1648). *Acta Poloniae Historica*. 1993. Vol. 68. URL: https://www.academia.edu/109551928/The_local_diets_and_religious_tolerance_in_the_Polish_Commonwealth_1587_1648_Edward_Opa%C5%84ski

дослідників ставить релігійний фактор в основу соціально-економічних змін в Європі ранньомодерної доби, стверджуючи, що саме Реформація створила нову економічну раціональність. Наслідуючи Вебера, вони розглядають релігійні трансформації як процес, що сприяв розвитку індивідуалізму³², зростанню грамотності через інституції шкільної освіти³³, перерозподілу власності внаслідок секуляризації монастирських земель³⁴, нові світські адміністративні практики, запозичені від бюрократизованих церковних структур³⁵ тощо.

З іншого боку, точка зору про те, що Реформація була б неможливою без зростання грамотності, теж активно представлена у науковому полі³⁶. Величезну роль, на думку деяких дослідників, у цьому процесі відіграв розвиток друкарства та в цілому комунікацій³⁷, що значним чином сприяло поширенню реформаційних (а потім і контрреформаційних) ідей. Та й зростання міст і формування міщанства як соціального стану не могло не сприяти поширенню релігійних інновацій³⁸.

Не можна залишити поза увагою і компромісну точку зору, згідно з якою релігія та соціум розвивалися паралельно, взаємно впливаючи одне на одне³⁹. Так релігійні вимоги протестантів щодо самостійного трактування Святого Письма сприяли підвищенню грамотності, розвитку та шкільної освіти, що, у свою чергу, сприяло посиленню конфесійної єдності та дисципліни, одночасно створюючи нові типи соціальної мобільності, що включали в себе освітні, адміністративні, конфесійні, професійні, громадянсько-політичні та локально-економічні траєкторії. Освіта, таким чином, виконувала функцію двигуна соціальних ліфтів для груп, котрі раніше не мали таких можливостей.

³² Gregory B.S. *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society*. Harvard University Press, 2012. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt2jbvnr>

³³ Cameron E. *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 1991; Schilling H. *Religion, political culture and the emergence of early modern society*. Leiden: Brill, 1992; Strauss G. *Luther's House of Learning: Indoctrination of the Young in the German Reformation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978. 336 p.

³⁴ Scribner R.W. *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 300 p.; Brady T.A. *Communities, Politics, and Reformation in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 1989. 230 p.

³⁵ Schilling H. *Religion, political culture and the emergence of early modern society*. Leiden: Brill, 1992; Forster M.R. *The Counter-Reformation in the Villages: Religion and Reform in the Bishopric of Speyer, 1560-1720*. Ithaca: Cornell University Press, 1992. 286 p.; Cameron E. *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 1991.

³⁶ Strauss G. *Luther's House of Learning: Indoctrination of the Young in the German Reformation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978; Houston R. *A Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education, 1500-1800*. London; New York: Longman, 1988.

³⁷ Eisenstein E.L. *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979; Pettigree A. *Reformation and the Culture of Persuasion*. Cambridge University Press, 2005. 237 p.

³⁸ Ozment S.E. *The Reformation in the Cities: The Appeal of Protestantism to Sixteenth-Century Germany and Switzerland*. New Haven: Yale University Press, 1975; Moeller B. *Imperial Cities and the Reformation: Three Essays*. Philadelphia: Fortress Press, 1972.

³⁹ Gregory B.S. *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society*. Harvard University Press, 2012. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt2jbvnr>

У цілому проблема взаємодії соціальних та релігійних змін є однією з ключових «великих проблем» історіографії релігійних трансформацій.

Інша важлива проблема – невідповідність масштабів. Будь-який метанаративний підхід, намагаючись створити універсальну всеохоплюючу модель ранньомодерних релігійних трансформацій, стикається з тим, що вона часто вступає у суперечність з локальними прикладами. Така структурна невідповідність загрожує руйнацією самої моделі, яка просто не може вмістити в себе все різноманіття локальних практик.

Подолати цей недолік в рамках якоїсь холістичної моделі на сьогодні не вдалося. Найбільш логічним в цьому плані поки що видається пропозиція прихильників мікроісторичного підходу просто відмовитися від великих синтетичних наративів і рухатися до вивчення низових, дрібних соціальних структур⁴⁰.

Традиційно для досліджень явищ з нечітко визначеною структурою виникає проблема періодизації. Відмінності у підходах і, відповідно, у критеріях мають наслідком суперечки щодо часових рамок релігійних трансформацій. Дискусії щодо хронологічних меж самої ранньомодерної доби також додають додаткової невизначеності у це питання.

Так, культурологічна інтерпретація виводить початок змін у релігійній сфері з другої половини 14 ст., пов'язуючи їх з наслідками Чорної смерті, коли глибока криза довіри, авторитету та символічних практик створили умови для майбутніх конфесійних зламів. Це моделі, які пов'язують релігійні трансформації не з Реформацією, а з «довгим пізнім середньовіччям» (1350–1500 pp.), яке заклало фундаментальні основи для ранньомодерних змін 16 ст.⁴¹ Завершення релігійних трансформацій пов'язується зі стабілізацією нових ритуальних форм у 17 ст.

Дослідники, що діють в рамках інтелектуально-богословського підходу, відраховують релігійні зміни від початку Реформації початку 16 ст. чи критики церковної влади в рамках гуманістичних рухів 15 ст. Завершення цих процесів зазвичай пов'язується з формуванням протестантських та католицьких ортодоксій у другій половині 16 – першій половині 17 ст.⁴²

Інституційний підхід (в рамках своєї конфесійної моделі) розглядає періодизацію релігійних змін ранньомодерної доби в залежності від інституційного оформлення конфесійно-державного зв'язку від середини 16 до другої половині 17 ст.⁴³.

⁴⁰ Davis N.Z. *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford: Stanford University Press, 1975. P. 5.

⁴¹ Walsham A. *The Reformation of the Landscape: Religion, Identity, and Memory in Early Modern Britain and Ireland*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 637 p.; Duffy E. *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, 1400–1580*. 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 2005. 700 p.; Bossy J. *Christianity in the West, 1400–1700*. Oxford: Oxford University Press, 1985. 192 p.

⁴² Oberman H.A. *The Dawn of the Reformation: Essays in Late Medieval and Early Reformation Thought*. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1986. 340 p.; McGrath A.E. *Reformation Thought: An Introduction*. Oxford: Blackwell, 1993. 280 p.

⁴³ Schilling H. *Religion, political culture and the emergence of early modern society*. Leiden: Brill, 1992; Reinhard W. *Gegenreformation als Modernisierung? München: Oldenbourg, 1977. 190 p.*

В межах соціально-економічної інтерпретації релігійні трансформації пов'язуються з трансформацією міських спільнот, економічних структур і патронатних систем (від зрушень у міському самоврядуванні 15 ст. до завершення селянських воєн і міських конфліктів у 17 ст.⁴⁴

Проблема періодизації релігійних трансформацій полягає в тому, що кожна теоретична модель завжди відображає свою внутрішню логіку (в силу різниці у критеріях), а не об'єктивну хронологію змін, в той час як реальні процеси – інтелектуальні, соціальні, інституційні, культурні – розгортаються асинхронно й не піддаються уніфікації.

Ще однією важливою проблемою досліджень релігійних трансформацій ранньомодерної доби є проблема термінологічна. Якщо раніше термін «релігія» означав, передусім, приналежність до певної конфесії, то сучасна історична наука значно розширила його застосування, включивши сюди внутрішні переконання людини, персональні моделі вірування, ставлення до ритуалів, індивідуальну побожність, емоційний та інтелектуальний досвід контакту з трансцендентним. Таким чином поняття «релігія» виноситься з тісних інституційних рамок традиційної історичної науки, а дослідник має також звертати увагу на досить широкий спектр практик, уявлень та символічних структур, які формують спосіб переживання людиною сакрального в повсякденному житті.

В релігійних практиках ранньомодерної людини часто перепліталися ортодоксальні елементи традиційної конфесії, народні звичаї, локальні культури та повсякденні ритуальні дії, які не вписувалися в доктрину жодної з офіційних церков. Це породжує складність визначення меж релігійності для сучасного історика, створюючи суттєву методологічну проблему сепарації релігійної поведінки від культурних, соціальних чи політичних практик, які перепліталися з нею у щоденному житті.

Сучасна історична наука не має однозначної відповіді на це питання. Якщо інтелектуально-богословський та інституційний підходи свідомо уникають розширення термінологічного значення, звужуючи поняття «релігійності» до текстуальної інтерпретації⁴⁵ та нормативної фіксації⁴⁶ відповідно, то представники соціального та культурно-антропологічного підходів, навпаки, розглядають цей

⁴⁴ Scribner R.W. *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 1994. 331 p.; Brady T.A. *Communities, Politics and Reformation in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 1998. 320 p.

⁴⁵ Oberman H.A. *The Dawn of the Reformation: Essays in Late Medieval and Early Reformation Thought*. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1986. 340 p.; McGrath A.E. *Reformation Thought: An Introduction*. Oxford : Blackwell, 1993. 280 p.

⁴⁶ Schilling H. *Religion, political culture and the emergence of early modern society*. Leiden: Brill, 1992; Lotz-Neumann U. *The concept of "confessionalization": A historiographical paradigm in dispute*. *Archiv für Reformationsgeschichte*. 2000. Vol. 91. P. 271-294.

термін кризь призму його практичного застосування⁴⁷. Проблемою останнього методу є розмиття поняття, що, у свою чергу, дещо звужує дослідницьку конкретику. Певним виходом з цього тупику є синкретичний підхід, який пропонує розглядати релігійність окремо на кожному рівні⁴⁸. А це, у свою чергу, ще більше унеможливує створення єдиного метанаративу.

Релігійні трансформації ранньомодерної Європи не можна описати в межах єдиної пояснювальної схеми. Різні дослідницькі підходи – інтелектуально-богословський, соціально-економічний, інституційно-політичний, культурно-антропологічний і мікроісторичний – виходять із несумісних між собою критеріїв: одні пояснюють зміни через розвиток ідей, інші – через структурні умови або політичні інституції, ще інші – через культурні практики чи локальні приклади. Внаслідок цього реформаційні та контрреформаційні процеси постають не як лінійна історія “змін”, а як багатовимірний, асинхронний і конфліктний комплекс явищ, що розгортався з різною інтенсивністю в різних регіонах, середовищах та рівнях суспільства. Саме ця асиметричність і поліцентричність робить ранньомодерні релігійні трансформації однією з найскладніших тем сучасної історіографії.

Методологічні труднощі поглиблюються через термінологічні та концептуальні розбіжності: під “релігійністю” різні школи розуміють доктрину, дисципліну, практику, колективні структури або індивідуальний досвід, що унеможливує вироблення єдиного аналітичного інструменту. Спроби створити універсальну модель – через реформаційний імпульс, конфесіоналізацію, секуляризацію чи соціально-економічні фактори – кожна разом із сильною стороною демонструє і суттєві обмеження, особливо у випадку регіонів, що не вписуються в “канонічну” західноєвропейську траєкторію. Через це сучасна історична наука рухається не до синтезу, а до багаторівневого і плюралістичного бачення релігійних змін, де поєднання макро- та мікропідходів є єдиним реалістичним способом описати складність ранньомодерного релігійного простору.

REFERENCES

- Boillet, É., & Johnson, I.R. (Eds.). (2022). *Religious Transformations in New Communities of Interpretation in Europe (1350–1570): Bridging the Historiographical Divides*. Brepols. [in English].
- Bossy, J. (1985). *Christianity in the West, 1400–1700*. Oxford University Press. [in English].

⁴⁷ Scribner R.W. *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London: Hambledon Press, 1987. 352 p.; Brady T.A. *Peoples' Religions in Reformation Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 280 p.; Duffy E. *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, 1400–1580*. 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 2005. 700 p.; Walsham A. *The Reformation of the Landscape: Religion, Identity and Memory in Early Modern Britain and Ireland*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 637 p.

⁴⁸ Steckel S. *Historicizing the Religious Field*. Berlin: De Gruyter, 2020. 220 p.; Corbellini S., Steckel S. *The Religious Field during the Long Fifteenth Century: Framing Religious Change Beyond Traditional Paradigms*. *Church History and Religious Culture*. 2019. Vol. 99, No. 3–4. P. 303–329.

- Bourdieu, P. (1991). Genesis and structure of the religious field. In: *Comparative Social Research*, 13, 1–44. <https://www.scribd.com/doc/57206124/Bourdieu-Genesis-Structure-Religious-Field> [in English].
- Brady, T.A. (1989). *Communities, politics, and Reformation in early modern Europe*. Leiden: Brill. [in English].
- Brady, T.A. (1995). *Peoples' religions in Reformation Europe*. Cambridge University Press. [in English].
- Cameron, E. (1991). *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press. [in English].
- Catlos, B.A. (2014). Infidel kings and unholy warriors: Faith, power, and violence in the age of crusade and jihad. Farrar, Straus and Giroux. [in English].
- Corbellini, S., & Steckel, S. (2019). The Religious Field during the Long Fifteenth Century: Framing Religious Change Beyond Traditional Paradigms. In: *Church History and Religious Culture*, 99 (3–4), 303–329. [in English].
- Davis, N.Z. (1975). *Society and culture in early modern France*. Stanford: Stanford University Press. [in English].
- Decker, S.I. (2020). [Review of the book *Conversion, Circumcision, and Ritual Murder in Medieval Europe*, by Paola Tartakoff]. In: *Digital Philology: A Journal of Medieval Cultures*, 9 (2), 231–234. DOI: <https://dx.doi.org/10.1353/dph.2020.0013> [in English].
- Dixon, C.S. (2002). *The Reformation in Germany*. Blackwell. [in English].
- Duffy, E. (2005). *The stripping of the altars: Traditional religion in England, 1400–1580* (2nd ed.). Yale University Press. [in English].
- Eisenstein, E.L. (1979). *The printing press as an agent of change: Communications and cultural transformations in early-modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Forster, M.R. (1992). *The Counter-Reformation in the villages: Religion and reform in the Bishopric of Speyer, 1560–1720*. Ithaca: Cornell University Press. [in English].
- Gregory, B.S. (2012). *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society*. Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt2jbjvrn>
- Grell, O.P. (1995). *The Scandinavian Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Holt, M.P. (1995). *The French Wars of Religion, 1562–1629*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Houston, R.A. (1988). *Literacy in early modern Europe: Culture and education, 1500–1800*. London & New York: Longman. [in English].
- Karant-Nunn, S. (1997). *The Reformation of ritual: An interpretation of early modern Germany*. Routledge. [in English].
- Lotz-Heumann, U. (2000). The concept of “confessionalization”: A historiographical paradigm in dispute. In: *Archiv für Reformationsgeschichte*, 91, 271–294. [in English].
- MacCulloch, D. (2003). *Reformation: Europe's house divided, 1490–1700*. London: Allen Lane. [in English].
- McGrath, A. E. (1993). *Reformation thought: An introduction*. Blackwell. [in English].
- Moeller, B. (1972). *Imperial cities and the Reformation: Three essays*. Philadelphia, PA: Fortress Press. [in English].
- Moore, R.I. (2007). *The formation of a persecuting society: Authority and deviance in Western Europe, 950–1250*. Blackwell. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470773987> [in English].

- Nirenberg, D. (1996). *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Princeton University Press. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/j.ctt24hrmc> [in English].
- O'Callaghan, J. (1980). Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages. In: *American Historical Review*. 85(4), 872–872. DOI: <https://doi.org/10.2307/1868898> [in English].
- O'Malley, J.W. (2000). *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Era*. Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv2d7x4gn> [in English].
- Oberman, H. (1986). *The dawn of the Reformation: Essays in late medieval and early Reformation thought*. William B. Eerdmans. [in English].
- Oberman, H. (1983). *The harvest of medieval theology: Gabriel Biel and late medieval nominalism*. Baker Academic. [in English].
- Opaliński, E. (1993). The local diets and religious tolerance in the Polish Commonwealth (1587–1648). In: *Acta Poloniae Historica*, 68. Retrieved from https://www.academia.edu/109551928/The_local_diets_and_religious_tolerance_in_the_Polish_Commonwealth_1587_1648_Edward_Opali%C5%84ski [in English].
- Ozment, S.E. (1975). *The Reformation in the cities: The appeal of Protestantism to sixteenth-century Germany and Switzerland*. New Haven, CT: Yale University Press. [in English].
- Pettegree, A. (2005). *Reformation and the culture of persuasion*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Reinhard, W. (1999). *Die Unterwerfung der Untertanen: Studien zur Staatsbildung in Deutschland*. Konstanz: Universitätsverlag. [in English].
- Reinhard, W. (1977). *Gegenreformation als Modernisierung?* Oldenbourg. [in English].
- Schilling, Heinz. (1992). *Religion, political culture, and the emergence of early modern society: essays in German and Dutch history / by Heinz Schilling*. Leiden; New York: E.J. Brill. [in English].
- Scribner, R.W. (1981). *For the sake of simple folk: Popular propaganda for the German Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Scribner, R.W. (1987). *Popular culture and popular movements in Reformation Germany*. Hambledon Press. [in English].
- Steckel, S. (2019). Historicizing the religious field: Adapting theories of the religious field for the study of medieval and early modern Europe. In: *Church History and Religious Culture*, 99 (3–4), 331–370. [in English].
- Strauss, G. (1978). *Luther's house of learning: Indoctrination of the young in the German Reformation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. [in English].
- Tawney, R.H. (1998). *Religion and the rise of capitalism*. Transaction Publishers. [in English].
- Taylor, C. (2007). *A secular age*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, Retrieved from <https://books.google.com/books?id=hWRXY3HRFoC> [in English].
- Veber, M. (2018). *Protestantska etyka i dukh kapitalizmu*. Kyiv: Nash format. [in Ukrainian].
- Walsham, A. (2014). Migrations of the holy: Explaining religious change in medieval and early modern Europe. In: *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 44(2), 241–266. DOI: <https://doi.org/10.1215/10829636-2647301> [in English].
- Walsham, A. (2011). *The reformation of the landscape: Religion, identity, and memory in early modern Britain and Ireland*. Oxford University Press. [in English].